9. Там само. – С.662-663.
10. Там само. – С. 668-672.
11. Гоббс Т. Сочинения в двух томах Т.2. – М.: Мысль, 1991. – С. 67-188.
12. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М.: Прогресс, 1988. – С. 81-82.
13. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 456.
14. Там само. – С. 514-515.
15. Давид Р. Вказ. тв. – С.118.

УДК 340.132

А.Ф. Крижанівський

ГРОМАДЯНСЬКИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ПРАВОПОРЯДОК: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Традиційно правовий порядок асоціюється з публічно-правовою сферою, "боротьбою" з правопорушеннями і злочинністю. Таке положення досі зберігається частково інерційним відтворенням етатистського, силового образу права і правопорядку не тільки в буденній, але і в компетентній, і навіть в професійній правосвідомості. Певний "внесок" в таку ситуацію доклала і доктринальна практика галузевої юриспруденції, в якій продовжують домінувати адміністративні і кримінально-правові аспекти правопорядку. Неадекватність такого положення стає очевидним в світлі тенденцій відновлення статусу приватно-правової сфери у вітчизняній теоретичній і прикладній юриспруденції, отриманням приватним правом своєї самостійної ніші у всіх іпостасях правового життя.

Розглядаючи суть правопорядку, необхідно зазначити, що в правовій державі право поділяється на публічне і приватне, а в основі такого поділу лежать дві, відносно самостійні сфери суспільних відносин. При цьому виникає можливість виділити два самостійні блоки правопорядку: у публічно-правовій сфері і у приватноправовій. Безумовно, приватне право не може існувати без публічного права, оскільки відносини в приватноправовій сфері потребують підтримки з боку публічної влади, носієм якого є держава. В зв'язку з цим М. І. Матузов зазначає: "Приватне право спирається на публічне, без якого воно могло б бути знецінене. У загальній правовій системі вони тісно взаємозв'язані і їхнє розмежування до деякої міри є умовним" [1]. До недавнього часу таке розділення навряд чи було б можливим. Радянська правова доктрина не тільки не визнавала концепцію приватного права, але й всіляко критикувала і відкидала її як несумісну з природою "соціалістичного ладу". Наприклад, В. І Ленін у своєму листі у зв'язку з підготовкою першого радянського Цивільного кодексу писав: "Ми нічого "приватного" не визнаємо, для нас в області господарства все публічно-правове, а не приватне… Звідси — розширити застосування державного втручання в приватноправові відносини; розширити право держави відміняти "приватні" договори; застосовувати до "цивільних правовідносин" нашу революційну правосвідомість, карати систематично" [2].

© А.Ф. Крижанівський, 2008

У новому Цивільному кодексі України приватне право отримало своє законодавче закріплення. Перш за все, це означає офіційне визнання сфер життя, втручання в які держави і її органів юридично заборонено або обмежено законом. У частині 2-ій ст. 1 Цивільного кодексу України встановлено, що до майнових відносин, які грунтуються на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій стороні, а також до податкових відносин, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлене законом. Коло відносин, регульованих Цивільним кодексом, розширилося тому, що в нього тепер включені відносини між підприємцями. Також в сферу, регульовану Цивільним кодексом, залучена земля, чого раніше також не було. По суті радянське земельне законодавство було законодавством адміністративним, а не цивільним.

Самостійний блок правопорядку утворюють приватноправові відносини, які грунтуються на незалежності і автономії особи, свободі договору і забезпеченні приватної власності. Як суб'єкти виступають фізичні особи і їх об'єднання. Характер поведінки сторін в приватноправових відносинах визначається самими учасниками в рамках, які встановлені діючим правом.

Різноманіття складових правового життя в приватно-правовій сфері (галузі права, правові інститути, різноманітність суб'єктного складу правовідносин, особливості використання засобів правової дії і ін.) зумовлює специфіку формування і функціонування правопорядків в різних правових утвореннях. Доктринальна практика юриспруденції за різноманітними підставами широко використовує різні підстави для типології правопорядків, що диктує необхідність аналізу особливостей кожного різновиду правового порядку.

Перш за все, виходячи з сучасного (широкого) розуміння права, необхідно, розрізняти правопорядок як результат діяльності держави (державний правопорядок) і правопорядок як результат масової, стихійної соціальної діяльності людей по встановленню правових взаємин (громадянський правопорядок). Кожен з них встановлюється і підтримується різними способами. Офіційний, узаконений правопорядок спирається на позитивне право, закріплює державні інтереси, що представляють їх як загальну волю людей. Громадянський, неофіційний правопорядок складається, з одного боку, внаслідок суспільної реакції на офіційний правопорядок, як результат законопокірної діяльності людей, а з іншого боку, він складається внаслідок масової правової практики суб'єктів, яких спонукають звичайні уявленнями про права і обов'язки, про домагання і відповідальність.[3] Існує достатньо підстав стверджувати, що громадянський правопорядок формується правовою активністю різноманітних суб'єктів громадянського суспільства і співвідноситься перш за все з приватно-правовою сферою.

І якщо сучасний правовий порядок як цілісність є не стільки керованим зверху (державою), скільки системою, що самоорганізовується, то ці якості властиві перш за все громадянському правопорядку. Для забезпечення високої стійкості необхідна така акторегуляція в системі, яка відповідала б іррегулярному характеру суспільного життя. Тому правовий порядок, що підтримує стійкість, стабільність у вельми широкому діапазоні зовнішніх умов з необхідністю

повинен бути організований імовірнісним чином. Ця закономірність виявляється і переважанні диспозитивного (приватно-правового) правового регулювання в сучасний період.

У механізм самоорганізації правового порядку, – підкреслює В.М. Козаков, – входять традиції його духовно-культурної основи, потенційність, системоутворюючі зв'язки. Більше того, відтворення духовно-культурних традицій правового порядку (перш за все ідеал справедливості, пріоритет загальносоціальних інтересів, колективізм, тісний зв'язок права з релігією, взаємодопомога, пошана до держави) як сутнісних норм юридичної діяльності може розглядатися як відтворення самого правопорядку. Для правового порядку в перехідний період безперервне оновлення стає необхідним. Як сукупне ціле, він підпорядковує необхідні явища і процеси правової дійсності і створює з них ті, яких йому не вистачає. Звідси витікає характер правопорядку, що самоорганізовується, як системи [4].

Найбільш яскрава відмінність в методах правового регулювання якраз і виявляється при розмежуванні адміністративних актів і договорів. Адміністративні акти це, як правило, такі правомірні дії, які носять владний характер, виходять від компетентного органу (посадової особи). Ці особливості адміністративних актів в значній мірі позначаються і на змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, підставами, виникнення яких вони є. Виникнення правовідносин у відповідності з договором здійснюється на основі взаємних правомірних дій рівноправних суб'єктів. Владне розпорядження одного суб'єкта по відношенню до іншого тут неможливе, оскільки управомоченное особа не володіє владою, а зобов'язаний суб'єкт не підпорядкований уповноваженому і зв'язаний лише його праводомаганнями. Права і обов'язки сторін, виражені в умовах цивільно-правового договору, повинні відповідати принципам цивільно-правового регулювання, і, перш за все, принципам рівності, автономії волі і майнової відповідальності, самостійності учасників договірних відносин.

Разом з тим відзначимо, що по-новому Цивільного кодексу України (ч.3 ст.203) в основі операцій тепер лежить не чужа воля, що нав'язана сторонам плановим або іншим адміністративним актом, як це нерідко мало місце у минулі роки, а вільно виражена воля самих сторін. Зокрема, принцип свободи договору знайшов свій вираз в наступних основних положеннях. Встановлено, що громадяни і юридичні особи вільні в укладенні договорів (ст. 627 Цивільного кодексу України). Крім того, сторони вольні у виборі конкретного виду договору, яким вони бажали б опосередкувати свої відносини.

Приватному праву також відомі нові технології укладення договорів, коли договірні сторони не вступають у безпосередні відносини: або не ведуть особистих переговорів, або не беруть участі в розробці угоди. Сучасна практика свідчить про поширення "договорів приєднання", які є результатом зусиль тільки однієї сторони, економічно сильнішої, ніж інша сторона, вибір якої полягає тільки в тому, чи погодитися їй зі змістом даного договору або зовсім не укладати договір. Умови договору не є плодом зусиль тільки однієї сторони у разі типових договорів, які складаються представниками держави або професійних

об'єднань; вольова участь сторін зводиться тут всього лише до виявлення згоди підкорятися обов'язковому статусу.

Адміністративний акт, як різновид правомірних дій, носить універсальний характер і може виступати як юридичні факти у різних галузей права. Проте, не дивлячись на загальний характер адміністративного акту, в кожній з галузей права він має певну специфіку, ключ до виявлення якої лежить в площині позначення предмету правового регулювання даної галузі права.

З тієї ж позиції слід розглядати і такий різновид юридичного акту як договір. Відповідно до нього виникають і розвиваються суспільні відносини, регульовані цивільним, трудовим, сімейним і іншими галузями права України. При цьому в кожній з них договір має свої специфічні риси. Його сторонами можуть бути громадяни (цивільне і сімейне право), організації (юридичні особи в майнових відносинах), одна сторона – організація, інша – громадянин (у трудовому праві). Проте договір – завжди угода рівних в юридичному сенсі сторін.

Разом з тим, необхідно відзначити, що і адміністративний акт, і договір, попри специфіку відносин, регульованих різними галузями права, зберігають певну мету, – виникнення, зміну або припинення конкретних суб'єктивних прав, та юридичних обов'язків, що їм кореспондують.

Таким чином, залежно від методу правового регулювання правомірних дій суб'єктів права, слід виділити певні різновиди юридичних актів (адміністративні акти і договори, які є підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин, характерними для двох протилежних методів правового регулювання), а також зіставити їх види відповідно до особливостей тих відносин, які регулюються певною галуззю права. Р.О. Хал фіна зазначила, що "...встановлення єдності системи юридичних фактів і особливостей співвідношення різних їх видів і модифікацій у окремих галузей суспільного життя розкриває важливу сторону процесу правового регулювання, дає можливість точно визначити умови виникнення, зміни і припинення правовідносин в кожній галузі" [5].

У новому Цивільному кодексі України приватне право нарешті отримало своє законодавче закріплення. Перш за все, це означає офіційне визнання сфер життя, втручання в які держави і його органів юридично заборонено або обмежено законом. Правомірна поведінка, що реалізовує приватноправові відносини, утворює той самостійний блок правопорядку, який базується на незалежності і автономії особи, свободі договору, захисті приватної власності. Як суб'єкти правомірної поведінки тут виступають в основному фізичні особи і їх об'єднання. Характер поведінки сторін в приватноправових відносинах визначається самими ж сторонами. У відносинах між приватними особами або об'єднаннями, регульованими приватним правом, закон встановлює правила лише на майбутній час; він не має зворотної сили. Втручання держави в їх взаємини мінімізоване і викликається головним чином інтересами їх учасників.

Важливим є і наступне. Акцент на приписи, що формально діють, може дати в корені помилкову або таку, що вводить в оману, картину існуючого соціального порядку. Наприклад, у сфері ділових відносин правова система може формально оперувати набором абстрактних норм, виконувати які бізнесмени не

можуть або не хочуть. Громадянський правопорядок до того ж динамічніший від державного. Він знаходиться в постійному процесі зміни, так що правопорядку державному необхідно весь час до нього пристосовуватися. В зв'язку з цим і законодавцеві необхідно постійно тримати руку на пульсі суспільства, щоб створювати нові закони і здійснювати правові реформи.

Відомо, що для відносин, що складаються в публічно-правовій сфері, є характерною наявність таких властивостей, як цільова установка, ієрархічна субординація, специфіка методів регулювання, високий ступінь формалізації. Одним із суб'єктів публічного правовідношення завжди виступає держава або її орган (посадова особа), що наділені владними повноваженнями. Сторони тут завжди юридично нерівноправні, характерною властивістю їх поведінки є запрограмованість. У цій програмі закладені відносини і зв'язки, в яких знаходиться суб'єкт з іншими учасниками суспільних відносин; характер і об'єм його прав і обов'язків; загальні приписи, якими він повинен керуватися.

В першу чергу правомірна поведінка учасників публічно-правових відносин додає правовому порядку необхідну стрункість, підпорядкованість. Нарешті, від поведінки суб'єктів в даній сфері суспільного життя в значній мірі залежить стан реального правопорядку в країні. Для правомірних дій учасників публічно-правових відносин характерною є чітка впорядкованість, врегульованість. Це дозволяє вчасно припиняти спроби окремих учасників брати на себе невластиві ним функції. З'являється можливість чітко визначити відповідальність за доручені ділянки роботи.

Публічне право складають норми, що закріплюють і регулюють порядок діяльності органів державної влади і, зокрема, органів, основним завданням яких є формування і забезпечення правового порядку. Правомірна поведінка суб'єктів публічно-правових відносин виступає як системоутворюючий елемент правового порядку. Можливо, в зв'язку з цим говорити про правопорядок, як про систему, що самоорганізується. Ж.-Л. Бержель у зв'язку з цим зазначає: "...ми не можемо заперечувати того факту, що саме компетентні органи держави у силу можливостей, якими їх наділяє саме позитивне право, здійснюють вибір варіантів, пропонованих, у свою чергу, тим самим суспільством, яким управляють ці органи; саме на них покладений обов'язок формулювати нові норми правової будівлі..." [6]. Підкреслимо: мова йде про державний правопорядок – порядок, що складається в публічно-правовій сфері. І саме в державному правопорядку виявляються всі особливості державної влади. При цьому сама державна влада в особі своїх органів зобов'язана дотримуватися вимог правового закону, діяти в рамках сформованого при її безпосередній участі правового порядку.

У контексті зазначеного вимагає уточнення сформульоване В.В. Борисовим положення, згідно з яким "державна влада – джерело правопорядку" [7]. Думається, що, якщо це твердження з певними застереженнями може бути віднесеним до державного правопорядку, то відносно громадянского правопорядку воно аж ніяк не може бути визнане коректним. Джерелом правопорядку у приватно-правовій сфері є численні і різноманітні суб'єкти громадянського суспільства. І оскільки в умовах розвитку приватно-правової сфери в сучасному

правовому житті України співвідношення державного і громадянського правопорядків мінятиметься, це зажадає осмислення даної реальності і вироблення нової стратегії дій.

Література

1. Матузов Н.И. Теория государства и права: Курс лекций. – М., 2001. – С. 402.
2. Ленин ВИ. Письмо к Д.И.Курскому // Поли. собр. соч. – Т. 44. – С. 398.
3. Казаков В.Н. Правовой порядок в юридической теории и практике: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 2003. – С. 12.
4. Там само.
5. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М., 1974. – С. 29-30.
6. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ. ред. В.И. Даниленко / Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 240-241.
7. Борисов В.В. Правовой порядок развитого социализма. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1977. – С. 151.